

SODDA VA QO‘SHMA GAPLAR TASNIFI

¹Ro‘zmamatova Maftun Umirqul qizi,

²Xasanova Mavluda Bahrovna

¹Termiz shahar 1- sonli texnikumi o‘qituvchisi,

²TDMAU akdemik litseyi o‘qituvchisi

Annotatsiya

Mazkur maqolada o‘zbek tili sintaksisining asosiy birliklaridan biri bo‘lgan sodda va qo‘shma gaplarning nazariy asoslari, grammatik tuzilishi hamda semantik xususiyatlari atroflicha tahlil qilinadi. Sodda gaplarning tarkibiy qismlari, tuzilishiga va ifoda maqsadiga ko‘ra turlari, shuningdek, qo‘shma gaplarning komponentlari o‘rtasidagi mazmuniy va grammatik munosabatlar yoritib beriladi. Bog‘lovchisiz, bog‘lovchili va ergashgan qo‘shma gaplarning farqli jihatlari misollar asosida ochib berilgan. Maqola ona tili va adabiyot o‘qituvchilari, filologiya yo‘nalishi talabalari hamda sintaksis masalalariga qiziquvchi tadqiqotchilar uchun nazariy va amaliy ahamiyatga ega.

KIRISH

Til — jamiyat a‘zolari o‘rtasida aloqa vositasi bo‘lib, undagi har bir birlik nutqni shakllantirishda muhim rol o‘ynaydi. Gap esa tilning asosiy kommunikativ birligi hisoblanadi. Gaplar orqali inson fikri, hissiyoti, istagi va munosabati ifodalanadi. O‘zbek tilida gaplar tuzilishiga ko‘ra sodda va qo‘shma gaplarga ajratiladi. Ushbu tasnif sintaksis bo‘limining markaziy masalalaridan biri bo‘lib, gaplarning grammatik tuzilishini, semantik mazmunini hamda nutqdagi vazifasini aniqlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Sodda gaplar bitta predikativ asosga ega bo‘lsa, qo‘shma gaplar ikki yoki undan ortiq predikativ birliklarning birikishi natijasida hosil bo‘ladi. Ularning to‘g‘ri qo‘llanilishi nutqning aniqligi, mantiqiyli va ta‘sirchanligini ta‘minlaydi.

SODDA GAPLARNING UMUMIY TAVSIFI

Sodda gap — tarkibida **bitta grammatik asos**, ya‘ni ega va kesim munosabati mavjud bo‘lgan gap turidir. Sodda gaplar nutqda eng ko‘p qo‘llanadigan sintaktik birliklar bo‘lib, fikrni qisqa va aniq ifodalashga xizmat qiladi.

Masalan:

Talabalar darsga keldi. Havo sovuq.

Sodda gaplarning tuzilishiga ko‘ra turlari.

1.Yig‘iq sodda gap.

Yig‘iq sodda gap eng minimal tuzilishga ega bo‘lib, faqat grammatik asosdan tashkil topadi.

Bunday gaplarda ikkinchi darajali bo‘laklar qatnashmaydi yoki yashirin bo‘ladi.

Misollar:

Keldim.

O‘qiydi.

Kech.

Yig‘iq gaplar ko‘pincha og‘zaki nutqda va dialogik nutqda faol qo‘llanadi.

Yoyiq sodda gap. Yoyiq sodda gapda grammatik asos bilan birga ikkinchi darajali bo‘laklar aniqlovchi, to‘ldiruvchi va hol qatnashadi. Bu gaplar mazmun jihatdan ancha to‘liq va keng bo‘ladi.

Masalan:

Bugun ertalab universitetga bir guruh yangi talabalar qabul qilindi.

Sodda gaplarning maqsadga ko'ra turlari.

Sodda gaplar ifoda maqsadiga ko'ra quyidagi turlarga bo'linadi:

- **Hikoya gaplar** – voqea-hodisa haqida xabar beradi.
- **So'roq gaplar** – axborot so'rashni bildiradi.
- **Buyruq-istak gaplar** – buyruq, iltimos yoki istakni ifodalaydi.
- **Undov gaplar** – kuchli hissiy holatni bildiradi.

Bu tasnif sodda gaplarning kommunikativ vazifasini aniqlashda muhimdir.

Qo'shma gaplarning tasnifi va xususiyatlari.

Qo'shma gap - **ikki yoki undan ortiq sodda gaplarning mazmunan va grammatik jihatdan bir butun bo'lib kelishi** natijasida hosil bo'lgan murakkab sintaktik birlikdir. Har bir sodda gap qo'shma gap tarkibida o'z predikativ mustaqilligini qisman saqlab qoladi.

Bog'lovchisiz qo'shma gap.

Bog'lovchisiz qo'shma gaplarda tarkibiy qismlar bog'lovchisiz, faqat **intonatsiya** va **mazmuniy yaqinlik** orqali bog'lanadi.

Masalan: *Tong otdi, ishlar boshlandi.*

Bunday gaplar ko'pincha:

- ketma-ketlik,
- sabab-natija,
- qarama-qarshilik,
- izohlash munosabatlarini bildiradi.

Bog'lovchili qo'shma gap

Bog'lovchili qo'shma gaplar tarkibiy qismlarining **teng bog'lovchilar** orqali birikishi bilan ajralib turadi.

Asosiy bog'lovchilar: *va, ammo, lekin, balki, yoki, hamda.*

Masalan: *Dars tugadi va talabalar tarqaldi.* Bu turdagi qo'shma gaplarda qismlar o'zaro teng huquqli hisoblanadi.

Ergashgan qo'shma gap

Ergashgan qo'shma gaplarda bir qism **bosh gap**, ikkinchisi esa **ergash gap** bo'lib keladi. Ergash gap bosh gapdagi biror bo'lakni izohlaydi yoki to'ldiradi.

Misol: *Agar vaqtida tayyorlansang, imtihondan muvaffaqiyatli o'tasan.* Ergashgan qo'shma gaplar quyidagi turlarga bo'linadi:

- ega ergash gap,
- kesim ergash gap,
- to'ldiruvchi ergash gap,
- aniqlovchi ergash gap,
- hol ergash gap.

Sodda va qo'shma gaplarning nutqdagi ahamiyati.

Nutqda sodda va qo'shma gaplardan to'g'ri foydalanish fikrning ravonligi va mantiqiylikini ta'minlaydi. Sodda gaplar aniqlik va ixchamlikni ta'minlasa, qo'shma gaplar murakkab fikrlarni, sabab-natijali munosabatlarni ifodalash imkonini beradi.

Ilmiy, rasmiy va badiiy uslublarda qo'shma gaplar ko'proq qo'llanadi, og'zaki nutqda esa sodda gaplar ustunlik qiladi.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, sodda va qo'shma gaplar o'zbek tili sintaksisining asosiy birliklari hisoblanadi. Sodda gaplar bitta predikativ asosga ega bo'lib, tuzilishiga va maqsadiga ko'ra turli shakllarda namoyon bo'ladi. Qo'shma gaplar esa bir nechta sodda gaplarning mazmuniy va grammatik birlashuvi natijasida hosil bo'ladi. Ularni to'g'ri farqlash va o'rinli qo'llash nutq madaniyatini oshirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. G'ulomov A., G'aniev F. *Hozirgi o'zbek adabiy tili. Sintaksis.* — Toshkent: O'qituvchi, 2010. — 256 b.
2. Rahmatullayev Sh. *O'zbek tili grammatikasi. Sintaksis.* — Toshkent: Fan, 2008. — 344 b.
3. Abduazizov A. *O'zbek tili nazariy grammatikasi.* — Toshkent: O'zbekiston, 2015. — 312 b.
4. Asqarova M., Yo'ldosheva Sh. *O'zbek tili sintaksisi.* — Toshkent: Fan va texnologiya, 2016. — 280 b.
5. Qosimov B., Xudoyberganov A. *Tilshunoslik asoslari.* — Toshkent: O'zbekiston Milliy universiteti nashriyoti, 2012. — 198 b